

APLIKACE GREIMASOVA MODELU AKTANTŮ NA STAROZÁKONNÍ NARATIVY

David Javornický

APPLICATION OF GREIMAS' MODEL OF ACTANTS TO OLD TESTAMENT NARRATIVES The aim of this study is to show that the outcomes of structuralist methods of interpretation need not be hastily abandoned in a situation of strong criticism of structuralism and the bloom of new methods of interpretation. It uses one partial concept from Greimas' narrative grammar – his model of actants. The model is presented in this study, it is demonstrated in several applications, critically assessed and finally modified. The modified version of the model is then demonstrated in another application to prove that by applying Greimas' analysis we can still find new meaningful and interesting questions for the dialogue between readers and the Old Testament texts.

Úvod

Tato studie vznikla v poststrukturalistické době. Literární teoretici po většině již dávno opustili tvorbu narativních gramatik a soustředili svou pozornost jinam, především k dekonstrukci a k recepci textu čtenářem. Při zhodnocení situace Culler¹ již v roce 1975 konstatuje, že při pracích na narativních gramatikách vzniklo příliš mnoho metajazyků bez vzájemné kompatibility a příliš mnoho neprokázaných hypotéz. Znamená to, že všechny výsledky práce strukturalistů je nejlepší odložit do starého železa (resp. do dějin exegeze) a při exegezi se zabývat pouze aplikacemi nových metodologií na biblické texty? Tato studie zkouší jít jinou cestou. Vybírá si z Greimasovy narativní gramatiky jeden dílčí koncept, jeho model aktantů. Tento koncept je popsán, prověřen aplikacemi, podroben kritice a následně modifikován. Aplikací je na závěr prověřena i modifikovaná verze konceptu. To vše za účelem hledání smysluplných a zajímavých otázek, pomocí kterých je možno oslovit starozákonní text, vést s ním interview. Patte (1990) vidí v Greimasově analýze potenciál „nečekaných otázek“.² Nevím, zda otázky zde položené budou nečekané, ale jsem pře-

¹ Culler (2007).

² Patte (1990:21) o sémiotické analýze a strukturální exegezi říká: „They address unexpected questions to the text.“

„acteur“ zastávat dva aktanty, např. milenec může být zároveň subjektem i příjemcem, jeho milá objektem i odesílatelem. Odesílatel však může být také odlišný od objektu, stejně jako subjekt od příjemce, např. v příběhu o hledání svatého grálu je Héros subjektem, svatý grál objektem, bůh odesílatelem a lidstvo příjemcem. Kategorie pomocník × protivník: zahrnuje vše a všechny, kteří subjektu pomáhají v dosažení objektu nebo mu v tom brání. Greimas předpokládá aplikaci modelu na libovolné narativy i jejich soubory.

Kritika Greimasova modelu

Z metodologického hlediska Culler (2007) oceňuje jednoduchost Greimasova modelu, zároveň ho kritizuje za to, že funkčnost svého modelu dokládá jen minimálně.⁸

Na Greimasovu hlavu se snáší stejná kritika jako na ostatní strukturalisty. Rimmon-Kenanová (2001) říká: „Strukturalisté mohou těžko ve svých teoriích udělat místo pro postavu, neboť jsou věrni ideologii, jež decentruje člověka a je protichůdná pojmu individuality a psychologické hloubky.“⁹ Pozdní Barthes se vymezuje vůči strukturalismu a akcentuje postavu: „to, co je vlastní narativu, není děj, ale postava jako Vlastní jméno“.¹⁰ Někteří literární teoretici a biblisté chápou, na rozdíl od Greimase a dalších strukturalistů, vztah postav a zápletky jako rovnoprávný. Scholes a Kellogg (2002) mluví o vzájemné závislosti postavy a děje. Podle Bar-Efrata (2004) je postava funkcí zápletky a zápletky zároveň funkcí postavy.¹¹ Rimmon-Kenanová (2001) doporučuje chápat obě kategorie jako nezávislé. V některých narativech je podle ní dominantní postava (např. psychologické narativy), v jiných děj. V naratologii je metodicky „legitimní podřítit postavu ději při studiu děje, ... podřítit děj postavě, je-li postava předmětem zkoumání.“¹²

Eagleton (2005) počítá Greimase mezi „nejvlivnější exponenty“ strukturalistické naratologie. Na strukturalistické naratologii oceňuje, že přinesla „bezohlednou demystifikaci literatury“. Zasadila se o objektivizaci

⁸ Culler (2007:96) říká: „Greimas gives very few examples to show the adequacy of his model.“ Podobně na jiném místě (2007:273): „Greimas offers little evidence of how his model would work in practice.“

⁹ Rimmon-Kenanová (2001:38).

¹⁰ Barthes (1970:197) in Rimmon-Kenanová (2001:43).

¹¹ Bar-Efrat (2004:77) říká: „Just as the characters serve the plot, the plot serves the characters.“

¹² Rimmon-Kenanová (2001:44).

literární vědy. Zpochybnila přesvědčení, že literatura je jedinečnou formou diskursu. Strukturalistická literární věda se vyznačuje „klinickým přístupem k tajemstvím literatury“. Dále Eagleton oceňuje „důraz na udělanost lidského významu“. „Význam už není ani soukromou zkušeností, ani jevem řízeným Prozřetelností: je výtvozem určitých obecně sdílených systémů označování.“¹³ Strukturalistické naratologii naopak vyčítá, že je „hrůzostrašně ahistorická“. Reálný označovaný objekt byl odstaven, aby bylo možno studovat strukturu znaku. „Ono snažení se jeví podobně, jako kdybychom někoho usmrtili jen proto, aby bylo možné pohodlněji zkoumat jeho krevní oběh.“¹⁴ Eagleton kritizuje i složitost a odtážitost strukturalistických koncepcí. „Strukturalističtí kritici vytvořili vědeckou elitu, vybavenou esoterickým věděním, jež bylo pro obyčejného čtenáře takřka nedostupné.“¹⁵ V neposlední řadě strukturalistické naratologii vyčítá „anti-humanismus“. Nejen že nebere v úvahu reálný objekt, odmítá i uvažovat o lidském subjektu. „Subjekt tu totiž byl důsledně zlikvidován, zredukován na funkci neosobní struktury.“¹⁶

Kritika Greimasova modelu z řad biblistů

Podle Ska (1990) je výhodou tohoto modelu, a jemu podobných, že vyniká základní struktura zápletky a funkce postav v ní. Nevýhodou tohoto modelu je, že natolik zdůrazňuje děj, že mu uniká hloubka postav.¹⁷ Ska zdůrazňuje, že použití modelu je v biblistice limitované. Model není schopen zachytit jevy jako jsou ironie nebo vnitřní vývoj postavy. Modelu, v jeho abstrakci, uniká jedinečnost postav i dějů.¹⁸

Sternberg (1985) zdůrazňuje, že ve starozákonních narativech nefungují typy. Hloubka charakteru postav se odhaluje v průběhu zápletky. A je to opakující se dvousměrný proces. Vyústí pravidelně do specifčnosti postavy. Často dochází ke střetu mezi vstupními epitetami a následujícím dějem. Např. Had je chytrý, svou chytrost však zneužije a doplatí na to on i jeho oběti. Chytrý přítel Jónadab svou radou Amnónovi dopomůže k úspě-

¹³ Eagleton (2005:146).

¹⁴ Eagleton (2005:149).

¹⁵ Eagleton (2005:152).

¹⁶ Eagleton (2005:153).

¹⁷ Ska (1990:92): „This scheme emphasizes the action and pays much less attention to the inner life of the personages“.

¹⁸ Ska (1990:93): „The uniqueness of a narrative or a character can seldom be reduced to an abstract scheme. But the scheme can help to discover this uniqueness when the analysis shows that a narrative or a personage cannot enter into the abstract frame.“

chu i smrti. Šalomounova moudrost ho neochrání před tragickým koncem. Spravedlivý Nóe se opil tak, že to vedlo k ostudě a kletbě. Tyto střety mezi epitetickou a dramatickou charakterizací narušují přehlednou jednotu charakteru. Starý zákon nevytváří žádnou sadu typů, které by čtenáře chránily před překvapeními a pomáhaly pohodlně skládat obraz jednotlivých charakterů. Starozákonní postavy jsou jedinečná individua s univerzálním dosahem.¹⁹ Jejich vývoj a jednání jsou často nepředvídatelné.²⁰ Nejsou to typy.

Shrnutí. Greimasův model aktantů schematizuje, generalizuje zápletku, zbavuje ji specifického, individuálního. Zbavuje zápletku času, je to statický model. Tento model předpokládá ploché postavy. Výborně se hodí k analýze pohádek, odkud má svůj původ přes V. Proppa. Oblé postavy musí místy ořezávat. Nepracuje s vývojem postav, i v tomto ohledu se jedná o model statický. Nepracuje s emocemi, je to racionalistický, vysoce abstraktní model. Při aplikaci Greimasova modelu na starozákonní narativy potřebují být tyto limity reflektovány a respektovány. Jinak bude model starozákonní texty mrzačit a zplošťovat. Pokud budou dostatečně zohledněny limity modelu, může vyniknout jeho potenciál. Přes nemalé výhrady vůči modelu bývá Greimasovo schéma aktantů některými biblisty používáno při práci s biblickými narativy. Uvedme jeden příklad za mnohé.

Hayes; Holladay (1987):

*Podobenství o milosrdném Samařanovi (Lk 10,29–37)*²¹

(Bůh?) → zdraví, dobro → raněný

↑
hostinský → Samařan ← zloději

Hodnocení. Ukazuje se, že podobenství jsou svým formátem vhodná pro aplikaci Greimasova modelu, jsou to narativy malého rozsahu. Podobenství o milosrdném Samařanovi vyhovuje i tím, že postavy v něm jsou ploché.

¹⁹ Sternberg (1985:347): „Each personality forms a unique combination of features, the parts common and recognizable enough to establish universality and the whole unusual enough to exclude typicality in favour of individuality.“

²⁰ Sternberg (1985:348) charakterizuje starozákonní postavy: „unforeseeable because unclassifiable“.

²¹ Hayes; Holladay (1987:110–121).

Model byl však na podobenství aplikován příliš mechanicky a staticky. Vypadly dvě významné postavy, kněz a levita. Tím podobenství ztratilo čas a prnutí mezi očekávaným a skutečným jednáním. Z aplikace modelu vzniká dojem, že zdraví, dobro bylo objektem Samařanovy touhy, jeho hledání, což z příběhu nevyplývá. Zloději v podobenství nejsou Samařanovými protivníky, ale protivníky „jednoho muže“, jejich útok na něj je vstupní situací, která rozehraje celý příběh.

Recepte Greimase českými biblisty

Českému teologovi představili Greimase a jeho vliv na biblickou exegezi Larangé a Dušek (2000). Ukazují na přejnou recepti, které se dostalo Greimasovi od exegetů, zvl. novozákonních. Pro mnohé z nich představuje „literární sémiotika“ od 70. let životaschopnou alternativu k historicko-kritickým metodám a k existenciální analýze. Zároveň upozorňují na potíže spojené s aplikací Greimasovy koncepce na biblické texty. „Zatímco v pohádkách a v legendách je text stabilizován silnými figurativními izotopiemi, na nichž je možné pozorovat narativní transformace, biblický text představuje extrémní komplexitu těchto významových plánů a jejich vzájemných vztahů.“²²

Greimasovy kategorie aplikovali na biblické texty čeští biblisté J. Mrázek, P. Chalupa a P. Pokorný. Následuje krátký přehled jejich aplikací doplněný o hodnocení.

Mrázek (2003)

Autor pracuje s Greimasovou kategorií „sémantických opozic“ při výkladu podobenství u Matouše. Kromě toho při výkladu pracuje i s kategorií rolí. Tato kategorie se však nekryje s Greimasovým modelem aktantů. Role jsou u Mrázka specifické pro každé podobenství. Navíc při nich pracuje i s předpokládanou recepcí ze strany čtenáře, čímž dává najevo, že se ve své práci neomezuje na strukturalistickou metodiku. Pravidelně si klade otázku, jakou roli podobenství nabízí čtenáři ke ztotožnění.

Chalupa (1999): Ester

král → postavení královny → Ester

↑

Hegaj → každá z dívek ← (židovský původ)

²² Larangé; Dušek (2000:108).

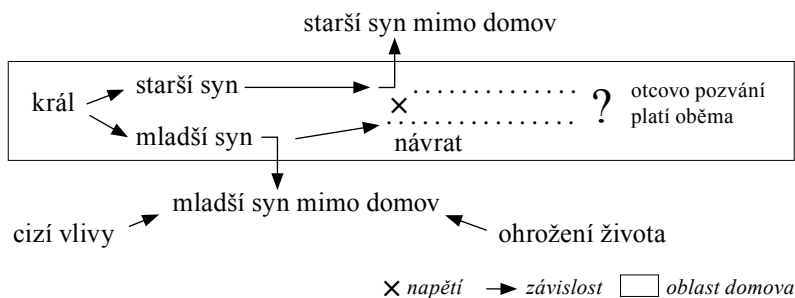
Grafické znázornění prvního dějového oblouku (Est 1–2). Král udílí postavení královny. Usilují o něj různé dívky, získává ho Ester. K dosažení postavení jí pomáhá Hegaj, v úspěchu jí brání židovský původ, který zůstal zamlčený.

král → vysoké postavení → Mordokaj
 ↑
 Zereš, oblíbenci → Haman ← Ester

Grafické znázornění druhého dějového oblouku (Est 3–10). Král udílí vysoké postavení Mordokajovi. O toto postavení však usiluje Haman a pomáhá mu v tom jeho žena Zereš a jeho oblíbenci. Brání mu Ester, která ho odhalí před králem.

Hodnocení. Autor použil Greimasův model pro celý příběh Ester. Dynamiku příběhu se částečně podařilo udržet tím, že byl model použit dvakrát, na každý dějový oblouk zvlášť. Dobře vynikají hlavní postavy a jejich základní vztahy. Zároveň se ukazují limity aplikace modelu na starozákonní narativy. Starozákonní narativy jsou často příliš rozsáhlé a složité, a proto se vymykají jednoduchému schématu. A to je příběh o Ester ještě jednoduchý ve srovnání jinými starozákonními příběhy, např. s příběhem o Davidovi. Po aplikaci modelu se některé postavy ztratily, např. Vašti, Židé, atentátníci Bigtan a Tereš, aj. Z modelu se zdá, že hlavní touhou Ester bylo uspět v konkurzu na královnu. Zaniká její poslání, záchrana Židů, pro kterou riskuje své postavení královny i život. Toto poslání je natolik významné, že je v něm podle Mordokaje Ester (hlavní postava!) nahraditelná (Est 4,13–14).

*Pokorný (2005): Podobenství o marnotratném synu (Lk 15,11–32)*²³



²³ Pokorný (2005:90–97).

Hodnocení. Dynamickou, časovou dimenzi narativů zdůrazňuje Pokorný v kontextu celé kapitoly. Mluví o tom, že všechny texty, nejen narativy, mají lineární charakter a jejich sledování je sukcesivním úkonem. Výklad, který respektuje lineární charakter textu, pak dává do souvislosti s výkladem, který opouští lineární povrch textu a věnuje se hlubším vrstvám, strukturám textu. O přehledu struktury díla Pokorný říká: „Výhoda takového přehledu je, že může mít i grafickou podobu, ve které lze základní rysy jednoho rozměru jejich struktury přehlednout najednou, podobně jako tomu je u výtvarného díla.“²⁴ Předložené schéma Pokorný nazývá „schéma aktantů“, ale aktanty chápe jinak než Greimas, jsou to podle něj „jednotlivé jednající osoby“,²⁵ tedy to, co Greimas nazývá „acteurs“. Pokorný nepoužil obecné schéma, které by aplikoval na dané podobenství. Předkládá vysoce individualizované schéma, které přesně odpovídá individuálnímu narativu podobenství o marnotratném synovi.

Aplikace Greimasova modelu na starozákonní narativy

Greimasův model aktantů může být užitečným nástrojem pro práci se starozákonními narativy. Může sloužit k rozvíjení čtenářské kompetence. Jeho aplikací mohou vyniknout hlavní postavy narativů, jejich vzájemné vztahy a jejich funkce v zápletkce. Jeho jednoduchá grafická podoba pomáhá vytvořit si dobrý přehled.

Zároveň je důležité uvědomovat si a zohledňovat limity modelu. Model je statický, nepracuje s časem. Časovou dimenzi narativů je třeba doplnit jinými nástroji. Jednou z možností je slovní komentář k modelu, ve kterém je čas zohledněn, např. Chalupa (1999). Model redukuje postavy. Dobře znázorňuje jejich vzájemné vztahy a jejich funkci. Uniká mu však charakterizace a vývoj postav, které umožňují čtenáři interakci s narativem pomocí ztotožnění se s postavami. Důkladnější práci s postavami je opět třeba doplnit jinými postupy. Pro kvalifikovanou aplikaci modelu na starozákonní narativy navrhuji, kromě zohlednění jeho limitů, i následující modifikace modelu a práce s ním. Zároveň ilustruji modifikované použití modelu na konkrétním příkladu Ex 1,15–22.

Navrhuji omezit aplikaci modelu pouze na menší narativy nebo narativní jednotky. Model poslouží dobře při analýze narativů, které mají rozsah odpovídající novozákonním podobenstvím. Při práci s většími narativy není funkční. Vyniká to při aplikaci modelu na příběh o Ester, ještě

²⁴ Pokorný (2005:95).

²⁵ Pokorný (2005:95).

ostřeji by to vyniklo např. při pokusu o aplikaci modelu na příběh o Davidovi. Model může sloužit dobře, je-li aplikován na jednotlivé epizody větších narativů. Příklad je uveden níže.

Navrhuji modifikovat kategorii subjekt × objekt. Ve Starém zákoně nejsou jen příběhy hledání, touhy a snahy o její naplnění. Ve Starém zákoně jsou často příběhy poslání. Odesílatel má pro subjekt nějaké poslání. Toto poslání často není předmětem touhy subjektu. Někdy se subjekt svěřenému poslání brání, např. Mojžíš nebo Jonáš. Někdy může poslání subjekt ohrožovat na životě, např. Ester. Navrhuji tedy nechápat objekt pouze jako předmět touhy subjektu, ale kategorii rozšířit a chápat ho i jako svěřené poslání. Protivníci pak nemusí být jen osobními nepřáteli subjektu, ale mohou být nepřáteli jeho poslání. Příklad je uveden níže.

Navrhuji dávat vždy přednost individualitě jednotlivého narativu před totální aplikací modelu. Nepřízpůsobovat konkrétní narativ modelu, ale využít model jen do té míry, do jaké odpovídá danému narativu. Nezajímat se jen o body, ve kterých se narativ s modelem shodují, ale i o body, ve kterých se rozcházejí. Zajímat se o výjimky, odchylky a variace. V tomto ohledu se shodují s pozdním Todorovem, který opouští strukturalistickou metodu a tvoří koncept „dialogické kritiky“, která nehovoří o literárních dílech, ale k dílům a s díly.²⁶

Ex 1,15–22

(Hospodin) → 2 sliby: země, národ → Izraelci

↑

bázeň před Bohem → porodní báby ← faraó, jeho lid

Tato epizoda je součástí větších příběhů,²⁷ které bychom mohli přirovnat k odstředivým kružnicím. Je součástí Ex 1,1–5,22, ale také součástí Gn 11,10–Nu 36 i Gn 1–2 Kr 25.²⁸ Od Gn 12 je jedním z klíčových motivů narativů motiv dvou slibů daných Hospodinem Abrahamovi, slibů země

²⁶ Todorov (2000).

²⁷ Podle Amit (2001) jsou hranice biblických příběhů dynamické. Příběh můžeme členit na menší jednotky, epizody a na druhou stranu pracovat s jeho zasazením do většího celku i celků.

²⁸ Amit (2001:35): „The biblical narrative in the Pentateuch and the Former Prophets is a continuous sequence, beginning with the creation and ending with the fall of Jerusalem.“

a národa. Situace, kterou popisuje Ex 1 je zvláště vyhrocená. Je zde rozpor mezi oběma sliby. Z hlediska naplnění slibu národa jsou na tom Izraelci tak dobře jako nikdy před tím. Ještě v Gn 50 byli větší rodinou, v Ex 1 jsou národem, o kterém se opakovaně zdůrazňuje, jak je velký, vitální a jak se stále množí (Ex 1,7.9.12.20). Z hlediska naplnění slibu země jsou na tom Izraelci tak zle jako nikdy před tím. Patriarchové měli možnost volného pohybu, Izraelci o ni přišli, faraó je drží v Egyptě násilím. Hlavním protivníkem je faraó. Tyranizuje Izraelce, plánuje jejich genocidu. Aniž by to zatím věděl, je i protivníkem Hospodina a jeho slibů. Za své hlavní spojence si zvolí dvě hebrejské porodní báby, Šifru a Púu. Ty mají realizovat jeho plán genocidy. Porodní báby se však namísto spojenkyň faraonových stanou subjekty, které se podílejí na záchraně Izraele a na naplnění dvou Božích slibů. V modelu se tyto dvě epizodní postavy ocitají na místě, které bude od Ex 3 vyhrazeno Mojžíšovi. Jejich dezerce z pozice předpokládaných spojenkyň protivníka do role realizátorek Božího poslání je dramatická. Kvůli záchraně hebrejských chlapců riskují své životy a lžou (správný věřící lže jako když tiskne). Jediným spojencem těchto dvou žen tváří v tvář mocnému vládci je jejich bázeň před Hospodinem, nikdo jiný jim nepomáhá (Ex 1,17.21). Zklamaný faraó si musí najít loajálnější spojence, najde je ve svém lidu (Ex 1,22). Významným motivem této epizody je i absence Boží. Na otázku „Kde byl Bůh, když se rozebíhala genocida Izraele?“ musí poctivý čtenář odpovědět, že nebyl přítomen. Nic neřikal, nic nedělal. Až následující epizody přivedou Boha do role aktantu a přinesou úlevu od tíživého motivu absence Boží.

Literatura

- AMIT, Y. *Reading Biblical Narratives: Literary Criticism and the Hebrew Bible*. Minneapolis: Fortress, 2001.
- BAR-EFRAT, S. *Narrative Art in the Bible*. London: T&T Clark, 2004.
- BERLIN, A. *Poetics and Interpretation of Biblical Narrative*. Winona Lake: Eisenbrauns, 1994.
- CULLER, J. *Krátký úvod do literární teorie*. Brno: Host, 2002.
- CULLER, J. *Structuralist Poetics*. London: Routledge, 2007.
- EAGLETON, T. *Úvod do literární teorie*. Praha: Triáda, 2005.
- FOKKELMAN, J. P. *Reading Biblical Narrative*. Louisville: WJK, 1999.
- GREIMAS, A. J. *Sémantique structurale*. Paris: Larousse, 1966.
- GREIMAS, A. J. Základní prvky teorie interpretace mytického vyprávění. In: Koloušek, P. ed. *Znak, struktura, vyprávění: výběr z prací francouzského strukturalismu*. Brno: Host, 2002.
- HAYES, J. H.; HOLLADAY, C. R. *Biblical Exegesis*. Atlanta: John Knox Press, 1987.

- CHALUPA, P. *Královna Ester*. Svitavy, Trinitas, 1999.
- LARANGÉ, D.; DUŠEK, J. *Sémiotika a Bible: Pařížská škola. Teologická reflexe 2*, 2000:101-115. MRÁZEK, J. *Podobenství v kontextu Matoušova evangelia*. Jihlava: Mlýn, 2003.
- PATTE, D. *The Religious Dimensions of Biblical Texts*. Atlanta: Scholars Press, 1990.
- POKORNÝ, P. *Hermeneutika jako teorie porozumění*. Praha: Vyšehrad, 2005.
- PROPP, V. *Morfologie pohádky a jiné studie*. Jinočany: H&H, 1999.
- RIMMON-KENANOVÁ, S. *Poetika vyprávění*. Brno: Host, 2001.
- SCHOLES, R.; KELLOGG, R. *Povaha vyprávění*. Brno: Host, 2002.
- SKA, J. L. *Our Fathers Have Told Us: Introduction to the Analysis of Hebrew Narratives*. Editrice Pontificio Instituto Biblico: Roma, 1990.
- STERNBERG, M. *The Poetics of Biblical Narrative*. Bloomington: Indiana University Press, 1985.
- TODOROV, T. *Poetika prózy*. Praha: Triáda, 2000.